

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ РОБОТИ З ДЕЛІНКВЕНТАМИ

УДК 159:343.915

Ємець Юлія Іванівна –
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри
юридичної психології Національної
академії внутрішніх справ

СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА НЕПОВНОЛІТНІХ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Розглянуто види, завдання, підстави та межі компетенції судово-психологічної експертизи неповнолітніх. Встановлено, що об'єктом дослідження під час такої експертизи є психологічні прояви дитини, що не виходять за межі норми, не викликають сумніву в її психічному здоров'ї, а отже, осудності. Доведено, що результати здійснення судово-психологічної експертизи суд повинен ураховувати під час визначення ступеня пом'якшення покарання.

Ключові слова: дитина; неповноліття; судово-психологічна експертиза; кримінальне покарання; осудність; експерт-психолог.

Злочинність неповнолітніх постійно привертає до себе особливу увагу вчених і практиків. На сьогодні це зумовлено не тільки тим, що зазначених осіб завжди визнавали своєрідними злочинцями, а й тим, що нині неповнолітні – одна з найбільш криміналізованих верств населення.

Неповноліття є спеціальною ознакою, що визначає особливий статус такого суб'єкта злочину, а отже, потребує врахування як у процесі кримінального провадження, так і під час призначення кримінального покарання. Особливою проблемою тут є з'ясування можливостей особи, зокрема дитини, бути суб'єктом правових відносин. Як зазначає О. Х. Галімов, дитина – це особа, участь якої в кримінально-процесуальних відносинах визначається достатнім рівнем її психічного та фізіологічного

розвитку і відбувається за допомогою залучення до судочинства її законних представників або педагога [1].

У науковій літературі, урахувавши можливості експертної практики стосовно дітей, розрізняють: судово-психологічну експертизу всіх категорій дітей щодо віднесення їх до певної вікової групи (їх фізичний і соціально-психологічний рівень розвитку) та судово-психологічну експертизу психологічних особливостей дітей. Проте зазначені різновиди експертизи не завжди враховують та аналізують комплексно. Це вкотре підтверджує необхідність проведення досліджень із цієї проблематики.

Щодо неповнолітнього обвинуваченого, відповідно до ст. 485 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України, необхідно з'ясувати його вік, стан здоров'я та загального розвитку, ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння, умови життя та виховання, обставини, що негативно впливають на його виховання, наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення. Окрім того, для дотримання принципу індивідуалізації покарання та визначення оптимального рівня пом'якшення покарання важливим є встановлення стану загального розвитку неповнолітнього, рівня його розумової відсталості та з'ясування того, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою міг керувати ними. Для цього спеціаліст у галузі дитячої та юнацької психології (психолог, педагог) має провести експертизу. Водночас зазначені питання може вирішувати експерт-психолог. У зв'язку зі збільшенням кількості неповнолітніх, які вчинили злочини, виникає також необхідність щодо виявлення обставин, що цьому передували.

Для того, щоб ці норми не залишалися декларативними, необхідно приділяти увагу вивченню методів, способів, критеріїв дослідження особистості обвинувачуваного неповнолітнього в межах як кримінального процесу, так і психології. Звісно, у процесі розслідування злочину суддя чи слідчий не в змозі вивчити й урахувати всі індивідуально-психологічні особливості неповнолітнього та їх вплив на поведінку в кримінальній ситуації. Більше того, під час вирішення окремих завдань щодо неповнолітніх обвинувачуваних (підсудних) потрібні спеціальні знання у сфері психології й судової експертизи. Залежно від категорій експертних

завдань і можливостей використання спеціальних психологічних знань, вирізняють такі види експертизи:

судово-психологічна експертиза здатності неповнолітнього обвинувачуваного повною мірою усвідомлювати значення власних дій або керувати ними;

судово-психологічна експертиза індивідуально-психологічних особливостей неповнолітнього обвинувачуваного і їх впливу на поведінку в кримінальній ситуації;

судово-психологічна експертиза особливостей виховання, проживання й психологічних компонентів обставин, що сприяли вчиненню злочину [2].

Загалом судово-психологічна експертиза спрямована на вивчення змісту й структури індивідуальної свідомості та адекватності поведінки людей у процесі вчинення певних діянь або відображення явищ навколишнього середовища [3].

Відповідно до цієї вимоги, завданням експертів-психологів є встановлення наявності та причин відставання в психічному розвитку неповнолітнього з метою встановлення відповіді на запитання: чи міг неповнолітній повною мірою усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій у момент здійснення суспільно небезпечного діяння і чи міг він цілком керувати ними?

У разі констатування невідповідності психологічного віку фізичному, відставання від рівня суб'єктності кримінальної відповідальності, слід говорити про «вікову неосудність». Вікова неосудність у кожному конкретному випадку підлягає доведенню, що потребує проведення експертного дослідження в процесі кримінального провадження. Адже неповнолітній, який досяг віку кримінальної відповідальності, але внаслідок відставання в психічному розвитку, не пов'язаного з психічним розладом, під час здійснення суспільно небезпечного діяння не міг повною мірою усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій (бездіяльності) або керувати ними, не може підлягати кримінальній відповідальності.

Психологи можуть і повинні сприяти діяльності суду під час вирішення питань індивідуалізації відповідальності та ступеня пом'якшення покарання неповнолітніх. Таке сприяння може виражатись у проведенні судово-психологічної експертизи індивідуально-психологічних особливостей, а також у

консультуванні суддів щодо найоптимальніших для дітей заходів ресоціалізуючого впливу, з огляду на всебічне дослідження його особистості.

Отже, об'єктом дослідження судово-психологічної експертизи неповнолітніх правопорушників є психологічні прояви дитини, що не виходять за межі норми, не викликають сумніву в її психічному здоров'ї, а отже, осудності. Психологічна експертиза спрямована на вивчення змісту й структури індивідуальної свідомості неповнолітнього та його поведінки в процесі вчинення ним тих чи інших діянь або відображення у свідомості явищ навколишнього середовища, з урахуванням вікових особливостей. За допомогою судово-психологічної експертизи можна отримати дані, що дають змогу зрозуміти й правильно оцінити особливості психічної діяльності, проявів неповнолітнього, які мають значення для висновків правового характеру, зокрема доцільної міри пом'якшення покарання. Також висновки експертів-психологів сприяють правильному оцінюванню показань звинувачуваних у тому разі, коли їх достовірність викликає сумніви, або дії не відповідають реальному стану речей тощо.

Узагальнення сучасних наукових підходів надає можливість констатувати, що підставами для призначення судово-психологічної експертизи є:

1) відмінність поведінки підекспертних осіб від звичайної, характерної для відповідної вікової групи підлітків, незвичайність поведінки неповнолітнього в момент учинення злочину, неадекватне або неналежне оцінювання ним соціальної, моральної сутності та значущості власних дій;

2) надмірно виражені індивідуально-психологічні особливості неповнолітнього (гіперактивність, невірноваженість, емоційність, агресивність, збудливість тощо) чи, навпаки, душевна «глухота», замкнутість, сором'язливість;

3) імовірність відставання рівня психічного розвитку особи від вікової норми;

4) наявність особливостей, що свідчать про розлади психічних пізнавальних процесів (сприймання, уваги, пам'яті, мислення);

5) невідповідність поведінки меті й мотивам учиненого, незвичайність, невірогідність мотивації поведінки;

б) явно несприятливі умови найближчого соціального середовища, у якому тривалий час перебував неповнолітній;

7) наявність у поведінці ознак, що свідчать про можливість учинення злочину в стані фізіологічного афекту;

8) перенесення підекспертним у минулому психічних або тяжких соматичних захворювань, психопатологічних станів;

9) сумніви у вірогідності показань неповнолітнього, що явно суперечать характеру ситуації, іншим даним.

З огляду на вищезазначені межі компетенції експерта-психолога та об'єкта експертизи неповнолітніх правопорушників, можна визначити межі компетенції судово-психологічної експертизи в кримінальному процесі:

1) діагностування індивідуально-психологічних особливостей, здатних суттєво впливати на поведінку неповнолітнього;

2) визначення основних, закріплених мотивів поведінки неповнолітнього та мотивації конкретних учинків як важливих психологічних обставин, що характеризують особистість;

3) з'ясування наявності або відсутності в суб'єкта в момент учинення злочину фізіологічного афекту та інших непатологічних емоційних станів, здатних суттєво впливати на свідомість і поведінку людини;

4) виявлення здатності неповнолітніх обвинувачених, які мають ознаки не пов'язаного з психічним захворюванням відставання в психічному розвитку, повною мірою усвідомлювати значення своїх діянь, зокрема визначення, якою мірою вони здатні керувати власною поведінкою;

5) визначення здатності неповнолітніх (з огляду на їх індивідуально-психологічні та вікові особливості, рівень розумового розвитку) правильно оцінювати обставини, що мають значення в справі, давати правдиві свідчення.

На основі узагальнення сучасних наукових підходів та юридичної практики провідних фахівців (Ю. М. Грошевий, А. Екменчі, М. В. Костицький, В. В. Романов та ін.), можна визначити мету й завдання використання спеціальних психологічних знань в експертизі неповнолітніх правопорушників, що полягають, зокрема, у визначенні в підекспертної особи:

емоційних реакцій і станів;

індивідуально-психологічних особливостей та рис характеру; провідних якостей особистості;

мотивоутворюючих чинників життєдіяльності;
закономірностей перебігу психічних процесів, рівня розвитку індивідуальних властивостей [4–7].

Ми можемо погодитись із В. В. Кошинцем стосовно того, що в найбільш загальному розумінні до меж застосування в експертизі спеціальних знань належить досить широке коло питань, зокрема:

вивчення індивідуально-психологічних особливостей підекспертного, ступеня його стійкості до емоційногенних ситуацій, здатності до акумуляції афективних переживань тощо;

здійснення аналізу специфіки психічного стану людини, його впливу на свідомість і діяльність (поведінку);

вивчення та психологічна оцінка ситуації, у якій вчинено злочин [8].

Отже, на сучасному етапі судово-психологічна експертиза може виконувати такі завдання:

1) кваліфікування психічного стану неповнолітнього, визначення природи, виду й типу психічних аномалій, їх особистісного вираження, встановлення взаємодії явищ недостатності з проявами компенсації в процесі нормальної або патологічної психічної адаптації дитини до вимог ситуації;

2) визначення окремих стійких психологічних властивостей, особистісних рис і динамічних станів психіки неповнолітнього, виду та глибини емоційних реакцій у момент, що цікавить слідчого чи суд, індивідуально-психологічних особливостей аномальних або акцентуйованих дітей, природи та ступеня розумової аномалії, зокрема:

а) з'ясування індивідуально-психологічних особливостей особистості неповнолітнього, який мав у минулому проблеми нервово-психічного характеру або має ознаки межової психічної аномалії, з'ясування їх впливу на поведінку в момент, що цікавить слідчого й суд;

б) встановлення в осіб з ознаками психічної аномалії або тих, які перенесли нервово-психічні потрясіння, виду та глибини емоційних реакцій у момент, що цікавить слідчого й суд;

3) визначення впливу виявлених характеристик особистості та особливостей психічного стану неповнолітнього на його можливість відображати дійсність, рефлексувати й регулювати власну кримінальну поведінку в конкретній ситуації.

Зазначені підходи не містять суттєвих відмінностей, тому ми вважаємо, що всі означені аспекти використання спеціальних психологічних знань мають встановлюватися під час експертизи та враховуватися судом під час визначення ступеня пом'якшення покарання щодо кожного окремого неповнолітнього правопорушника.

Загалом вітчизняні науковці переконують, що під час проведення судово-психологічної експертизи неповнолітніх першочергово визначають відповіді на такі запитання:

1) які індивідуально-психологічні, зокрема емоційно-вольові, особливості притаманні підекспертній особі;

2) які мотиви діяльності та поведінки підекспертного є типовими для його повсякденного життя, якими мотивами він керувався під час учинення злочину;

3) чи відповідає рівень розумового розвитку дитини її біологічному (паспортному) віку;

4) яким чином сприйнята конфліктна ситуація та її суб'єктивна оцінка дитиною змогли вплинути на її дії;

5) чи не властива підекспертному підвищена навіюваність (якщо так, то яким чином це може вплинути на його дії в конкретній кримінальній ситуації чи свідчення щодо вчиненого злочину);

6) чи наявна підекспертного схильність до фантазування (якщо так, то як це може вплинути на його здатність давати правдиві свідчення) [9].

На підставі здійсненого теоретичного аналізу доведено, що експерт-психолог може встановити вплив психологічних особливостей неповнолітнього на його поведінку в момент учинення злочину. Якщо суд визнає зазначений вплив як такий, що обмежує здатність повною мірою розуміти характер своїх вчинків і керувати ними, це стане підставою для пом'якшення покарання, ступінь якого буде визначатися рівнем представленості таких психологічних вад.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Галимов О. Х. Малолетние лица в уголовном судопроизводстве / О. Х. Галимов. – СПб. : Питер, 2001. – 223 с.

2. Авербух И. Е. К вопросу о вменяемости психически неполноценных лиц / И. Е. Авербух, Е. А. Голубева // Вопросы экспертизы в работе защитника. – Л., 1970. – С. 94–99.

3. Авербух Е. С. Расстройства психической деятельности в позднем возрасте / Е. С. Авербух – Л. : Медицина, 1969. – 286 с.
 4. Костицкий М. В. Судебно-психологическая экспертиза / М. В. Костицкий. – Львов : Вища шк., 1987. – 141 с.
 5. Романов В. В. Юридическая психология / В. В. Романов. – М. : Юристъ, 1998. – 488 с.
 6. Экмекчи А. О судебно-психологической экспертизе / А. О. Экмекчи // Советская юстиция. – 1968. – № 7. – С. 10–13.
 7. Грошевой Ю. М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве / Грошевой Ю. М. – Харьков : Вища шк., 1975. – 143 с.
 8. Кошинець В. В. Використання спеціальних психологічних знань судом при розгляді кримінальних справ про злочини проти життя, здоров'я та гідності особи : [монографія] / В. В. Кошинець. – Івано-Франківськ : Фоліант, 2005. – 180 с.
 9. Юридична психологія : [підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. і фак.] / Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко ; [за заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсєєва]. – К. : Ін Юре, 2007. – 392 с.
-